

УДК 930.253: 929 Сідельніков

ОСОБИСТИЙ АРХІВ ПРОФЕСОРА СТЕПАНА ІВАНОВИЧА СІДЕЛЬНИКОВА

Алла САЙПАНОВА

*Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61077, e-mail: saipanova@yahoo.com
Кафедра нової та новітньої історії*

У повідомленні розглядається особистий архів професора Харківського університету С.Сідельнікова, документальні матеріали якого висвітлюють життя вченого з 1938р. до 1977 р. Головна увага приділяється справам, котрі доволі повно відображають його наукову спадщину, педагогічну, адміністративну та організаторську діяльність.

Ключові слова: С.Сідельніков, архів, Харківський університет, історія південних та західних слов'ян, нова та новітня історія, болгарське Відродження.

Внесок харківського історика Степана Івановича Сідельнікова (1916–1977) у розвиток вітчизняної славістики, зокрема у дослідження болгарського Відродження, вже отримав належну оцінку фахівців – В.Чорнія¹, Г.Чернявського², П.Соханя³, Н.Самойленко⁴, Н.Червенкова⁵, Є.Пугача⁶ та ін. Проте у розпорядженні названих авторів були лише друковані праці вченого, зазирнути до його творчої лабораторії вони не мали змоги, бо особистий архів С.Сідельнікова до останнього часу зберігався у його родині. І лише 2006–2007 рр. дочка покійного професора Наталія Степанівна Сідельнікова передала ці документи на постійне зберігання до Центру болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова Харківського національного університету ім. В.Каразіна. Матеріали архіву, що висвітлюють життя вченого з 1938 по 1977 рр., доволі повно

¹ Чернявський Г.Й., Чорній В.П. Розробка проблеми болгарського національно-визвольного руху в працях С.І.Сідельнікова // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1979. Вип.20. С.96–102.

² Чернявський Г.И. Исследования С.И.Сидельникова по проблеме национально-освободительного движения болгарского народа // Советское славяноведение. 1980. №2. С.84–92.

³ Сохань П.С. Слово про Степана Івановича Сідельнікова – видатного вченого-болгариста, мужню і прекрасну людину // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків–Софія, 2008. Т.2. С.283–287.

⁴ Самойленко Н.И. Болгарское национально-освободительное движение в исследованиях С.И.Сидельникова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби: (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга), Одеса, 29–31 жовтня 1998 року. Одеса, 1999. С.133–140; *Ее же*. Творческое наследие С.И.Сидельникова и современная историческая наука // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків–Софія, 2008. Т.2. С.24–28.

⁵ Червенков Н. С.И.Сидельников – исследователь болгарского Возрождения // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків–Софія, 2008. Т.2. С.288–291.

⁶ Пугач Е.П. Профессор С.И.Сидельников – выдающийся педагог и организатор науки // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків–Софія, 2008. Т.2. С.279–282.

відображають його наукову спадщину, педагогічну, адміністративну та організаторську діяльність. Із отриманих документів у центрі сформовано 2349 справ, об'єднаних описом № 1. Увесь матеріал розміщено за 10 тематичними розділами і систематизовано за хронологічним принципом: 1) документи до біографії; 2) документи службової діяльності; 3) документи наукової діяльності; 4) документи педагогічної діяльності; 5) документи редакційної діяльності; 6) документи за темами, що цікавили вченого; 7) документи з проблем історії слов'ян; 8) документи для наукових досліджень; 9) листування; 10) колекції, зібрані С.Сідельниковим.

До першого розділу віднесено матеріали, які містять біографічні відомості про С.Сідельнікова. Це головним чином особисті документи вченого, котрі налічують 10 архівних одиниць. На жаль, свідчення про ранні роки життя вченого, його навчання

на історичному факультеті Ленінградського університету (1934–1939), роботу у Ста-лінградському педагогічному інституті (1939–1942) та участь у Великій Вітчизняній війні відсутні. Єдиним біографічним фактом дохарківського періоду є інформація про складання майбутнім професором у 1940–1941 рр. кандидатського мінімуму з нової історії, іноземної мови і діалектичного та історичного матеріалізму⁷. На цей час припадає і написання ним кандидатської дисертації⁸, захист якої не зміг відбутися через початок війни. У воєнні роки історик воював на Центральному та Першому Українському фронтах у складі 70-ї Глухівської гвардійської стрілкової дивізії, під час Дукельської операції при визволенні Чехословаччини був тяжко поранений⁹.

Майже всі матеріали першого розділу архіву стосуються уже харківського періоду (1946–1976). Серед них знаходимо посвідчення члена КП(б)У від 16 квітня 1946 р.¹⁰, подяка за відмінну підготовку та проведення студентської наукової конференції у 1973 р.¹¹, заява з проханням звільнити з посади декана історичного факультету Харківського університету від 11 жовтня 1976 р.¹².

Решта документів так чи інакше пов'язана з захистом Сідельниковим дисертацій¹³. 19 травня 1947 р. у Харківському державному університеті він успішно захистив кандидатську дисертацію “Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1878–1886 рр.)”¹⁴, а через 16 років, 21 травня 1963 р. – докторську дисертацію “Створення та діяльність першого Болгарського революційного центрального комітету (1868–1873 рр.)” у Відділенні суспільних наук АН УРСР¹⁵. Серед інших документів особливе зацікавлення викликає характеристика, видана Степану Івановичу 1962 р. керівництвом Харківського державного університету, за якою С.Сідельников постає як “прекрасний педагог і здібний учений”, котрий користується “заслуженим авторитетом серед викладачів та студентів університету”¹⁶.

До другого розділу увійшли документи службової діяльності. Період викладання у Харківському педагогічному інституті (1945–1956) представлений шістьма оди-

⁷ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.2. Арк.1.

⁸ Там само. Арк.1–2.

⁹ Музей історії Харківського університету. Фонд проф. С.І.Сідельнікова. Ф.8. Оп.15. П.5.

¹⁰ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.1.

¹¹ Там само. Спр.9.

¹² Там само. Спр.10.

¹³ Там само. Спр.2–8.

¹⁴ Там само. Спр.3.

¹⁵ Там само. Спр.7.

¹⁶ Там само. Спр.5. Арк.1.

ниціями зберігання¹⁷. З наявних матеріалів довідуємось, що доцент С.Сідельніков у цьому навчальному закладі читав два основні курси, а саме: нову історію (перший період) та історію міжнародних відносин¹⁸. На цей час припадає і підготовка під його керівництвом перших двох кандидатів історичних наук – П.Рущенка¹⁹ і В.Сухарєва²⁰.

Переважну більшість документів цього розділу становлять матеріали, які стосуються роботи С.Сідельнікова у Харківському університеті²¹: це копії наказів міністрів вищої та середньої спеціальної освіти СРСР та УРСР, накази ректорів університету, плани роботи Вченої Ради факультету і кафедри нової та новітньої історії, матеріали захисту дисертацій на Вченій Раді факультету, якою він керував, а також тексти нормативних та спеціальних лекційних курсів, плани практичних занять, звіти С.Сідельнікова про роботу на посаді завідувача кафедрою нової та новітньої історії у 1963–1977 рр., довідка про наукові зв'язки Харківського університету з болгарськими науковими установами. Тут також міститься інформація про плідну роботу вченого з підготовки та виховання кадрів висококваліфікованих фахівців з історії Болгарії, у тому числі болгарських громадян. Зокрема, відзначається, що 1953 р. у Харківському університеті захистив кандидатську дисертацію болгарський аспірант Георгі Йорданов²².

Найбільше матеріалів (478 справ²³) стосується науково-дослідницької діяльності С.Сідельнікова. Більшість із них становлять рукописи його кандидатської та докторської дисертацій, монографій, розділів до підручників з історії південних та західних слов'ян, статей, доповідей, рецензій, відгуків. Водночас тут є значна кількість власноруч переписаних С.Сідельніковим нарративних джерел. Відомо, що його дослідницька діяльність зосереджувалась головним чином на проблемах національно-визвольного руху болгарського народу в 60–70-х роках XIX ст., історіографії історії Болгарії, російсько-болгарських революційних зв'язків, історії слов'янознавства. Історією Болгарії майбутній професор зацікавився ще у студентські роки. У архіві збереглася його курсова робота з 1938 р. «Російська авантюра у Болгарії 1878–1896 рр.»²⁴, яка лягла в основу його першої наукової статті, опублікованої 1939 р. під тією ж назвою на сторінках «Учених записок Ленінградського державного університету»²⁵.

В архіві зберігається ще одна рання праця історика, написана 1942 р., яка так і не була надрукована. Це чорновий варіант рукопису під назвою «Боротьба південнослов'янських народів за створення незалежної національної держави та західноєвропейська дипломатія з кінця XVIII ст. до 1942 р.»²⁶.

Як уже зазначалось, тут об'єднані матеріали, що стосуються захисту С.Сідельніковим кандидатської та докторської дисертацій, а саме – тези виступу на захисті, відгуки, а також рецензії офіційних опонентів професора Ленінградського університету Н.Полетика²⁷ та доцента Харківського університету О. Ковалівського²⁸. У кандидатській дисертації (1947), присвяченій проблемі об'єднання князівства Болгарії та

¹⁷ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.6–11.

¹⁸ Там само. Спр.13–16.

¹⁹ Там само. Спр.11.

²⁰ Там само. Спр.12.

²¹ Там само. Спр.17–153.

²² Там само. Спр.86. Арк.3–4.

²³ Там само. Спр.154–631.

²⁴ Там само. Спр.154.

²⁵ Сідельніков С.І. Авантюра русского царизма в Болгарии. 1878–1896 гг. // Учен. зап. Ленінгр. ун-та. Серия ист. 1939. Т. 36, вып.3. С.145–180.

²⁶ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.155.

Східної Румелії у 1878–1886 рр., вчений розглянув одне з маловивчених на той час питань як у радянській, так і у болгарській історіографії²⁹. Основні положення дисертації стисло викладені у статті³⁰, опублікованій у “Наукових записках Харківського педагогічного інституту” за 1949 р.

Після захисту кандидатської дисертації С.Сідельніков до цього питання більше не повертався. У наступні роки він зосередився в основному на дослідженні національно-визвольного руху болгарського народу в 60–70-ті роки XIX ст. Цій проблемі вчений присвятив докторську дисертацію “Створення та діяльність першого Болгарського революційного центрального комітету (1868–1873 рр.)”³¹, дві монографії³² та низку статей.

Як свідчать документи архіву велику, роботу історик провів з визначення чисельного та соціального складу болгарських революційних організацій, часу та місця їх виникнення, розподілу як у Болгарії, так і в еміграції. З цією метою ним було вивчено широке коло джерел і літератури. Про це свідчить значна кількість конспектів наукових праць, уривки опублікованих історичних документів, матеріалів болгарських, радянських і молдавських архівів, мемуарної літератури, тогочасної російської і болгарської преси.

Окремий блок становлять “Документи, зібрані С.Сідельніковим для наукових досліджень”³³. На їх основі ним складено алфавітні списки населених пунктів Болгарії, де велася революційна робота³⁴, перелік місцевих революційних комітетів у Болгарії³⁵ та в еміграції³⁶ з біографічними нотатками про усіх їхніх членів та вказівкою у дужках, з якого джерела або літератури можна отримати відповіді. Ці документи дають змогу зрозуміти методику досліджень вченого й віддати належне тій ретельності та скрупульозності, з якими він підходив до кожного аналізованого питання.

Докторську дисертацію високо оцінили радянські та болгарські історики. Про це свідчать наявні у архіві 14 відгуків, адресованих раді з захисту³⁷. Майже усі автори рецензій відзначають, що дисертаційна робота є цінним внеском у вивчення складного комплексу проблем, пов’язаних зі створенням та діяльністю БРЦК³⁸. Лише одна “чорна” рецензія, написана за дорученням ВАКу СРСР, була вкрай критичною³⁹. Згідно з нею, дисертація С.Сідельнікова “позбавлена глибокого наукового аналізу фактів у більшості розділів, надмірно перевантажена у значній частині тексту загальновідомим та другорядним матеріалом”, і лише “четверта глава характеризувалася

²⁷ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.592.

²⁸ Там само. Спр.591.

²⁹ Там само. Спр.249–262.

³⁰ Сідельніков С. І. Возз’єднання князівства Болгарії і Східної Румелії (1879–1886 роки) // Наук. зап. Харків. пед. ін-ту ім. Г.С.Сковороди. 1949. Т.ХІ. С.45–90.

³¹ Там само. Спр.275–281.

³² Сідельніков С. І. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962; Его же. Болгарский революционный центральный комитет (1869 – 1872 гг.). Харьков, 1970.

³³ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.1239–1803.

³⁴ Там само. Спр.167–169.

³⁵ Там само. Спр. 164–165.

³⁶ Там само. Спр.166.

³⁷ Там само. Спр.606–618.

³⁸ Там само. Спр.610. Арк.3.

³⁹ Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.618.

новизною та мала наукову цінність⁴⁰. На нашу думку, такий висновок анонімного рецензента не був належно обґрунтований.

В архіві С.Сідельнікова зберігся і перший варіант його докторської дисертації, що мала іншу назву – “Болгарія у період турецького панування (1396–1865 рр.)”⁴¹. Вона складається із чотирьох розділів, у яких розглядалися політичний та економічний розвиток Болгарії у XV–першій половині XIX ст., болгарський національно-визвольний рух проти турецького панування до виникнення революційних комітетів, культурно-національне відродження болгарського народу і болгаро-грецька церковна боротьба.

Більшість рукописів С.Сідельнікова становлять чернетки його опублікованих монографій та статей, а також чимала кількість текстів, що ніде не публікувалися. Це, зокрема, рукописи статей про роль Христо Ботева і газети “Барабан” у створенні першого БРЦК⁴², про революційну, громадсько-політичну та публіцистичну діяльність Л.Каравелова⁴³ та інше. Аналіз матеріалів особистого фонду професора дає підстави зробити висновок про проведення С.Сідельниковим кропіткої роботи, яка полягала у дослідженні публікацій у російській та болгарській періодиці 60–70-х років XIX ст. з метою визначення авторства цього видатного болгарського діяча⁴⁴. Внаслідок цього С.Сідельніков склав перелік статей (78 найменувань), котрі уперше визнав як статті Л.Каравелова⁴⁵. При цьому історик наводив вагомі аргументи на підтвердження кожного свого припущення.

Серед рукописних матеріалів, не опублікованих з тих чи інших причин, стаття “Т.Г.Шевченко і національно-визвольний рух болгарського народу 60–70-х рр. XIX в.”⁴⁶. У ній розглядаються питання про переклад творів Кобзаря болгарською мовою та вплив їх на формування революційної ідеології болгар, що боролись проти турецької неволі. На думку рецензента П.Гарчева, у статті є переконливі матеріали, що свідчать про вплив Т.Шевченка на Л.Каравелова⁴⁷.

Привертають увагу і такі ненадруковані праці вченого, як “Вивчення Болгарського революційного центрального комітету та Русенського революційного комітету у радянській історичній науці”⁴⁸, “Дослідження академіком Д.Косевим історії національно-визвольного руху болгарського народу середини XIX ст.”⁴⁹. Особливу цінність становить рукопис незавершеної монографії “Болгарський революційний центральний комітет (1872–1876 рр.)”⁵⁰, що повинна була стати логічним продовженням попередньої монографії, надрукованої у 1970 р.⁵¹. Однак С.Сідельніков не встиг її закінчити: із запланованих семи розділів повністю написані три та більша частина четвертого.

Ще однією незавершеною працею є “Росія і створення Болгарської держави”⁵². У ній передбачалось висвітлення історії болгарського народу від закінчення Кримської

⁴⁰ Там само. Арк.б.

⁴¹ Там само. Спр.271–273.

⁴² Там само. Спр.340.

⁴³ Там само. Спр.347–358.

⁴⁴ Там само. Спр.157–163, 1386–1400.

⁴⁵ Там само. Спр.1390.

⁴⁶ Там само. Спр.350.

⁴⁷ Там само. Спр.601. Арк.1.

⁴⁸ Там само. Спр.401.

⁴⁹ Там само. Спр.394–395.

⁵⁰ Там само. Спр.288–308.

⁵¹ *Сидельников С.И.* Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.). Харьков, 1970.

⁵² Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова. Особистий фонд проф. С.І.Сідельнікова. Оп.1. Спр.309–315.

війни до Квітневого повстання 1876 р. С.Сідельніков встиг завершити повністю перші дві глави, при цьому параграф про економічний розвиток Болгарії був написаний В.Конобеєвим. Роботу над третьою главою про завершення болгаро-грецької церковної боротьби та зміни програмних вимог різних угруповань у національно-визвольному русі 70-х років XIX ст. автор лише розпочав.

В архіві чимало документів, які відображають педагогічну діяльність ученого. Усі роки роботи на історичному факультеті Харківського університету (1956–1977) С.Сідельніков був провідним лектором. Він читав лекційні курси з нової та новітньої історії країн Європи і Америки, історії південних та західних слов'ян, спецкурси “Революційний рух болгарського народу у 60–70-х рр. XIX в.”, “Боротьба народів Європи за свободу та незалежність у період Другої світової війни”, “Побудова соціалізму у європейських країнах народної демократії”, “Розвиток науки і культури новітнього часу у країнах Західної Європи та Америки”. Конспекти лекцій налічують 175 архівних одиниць⁵³. Крім університетських, збереглися і декілька текстів лекцій, прочитаних С. І. Сідельніковим учителям середньої школи у 1971–1974 рр⁵⁴. Звичайно, зміст деяких з них сьогодні викликає чимало заперечень, проте він завжди ретельно готувався до лекцій і читав їх на рівні тодішньої радянської історичної науки, яка значною мірою була ідеологічно обмежена партійними установками.

В особистому фонді професора міститься велике його листування – 336 одиниць зберігання⁵⁵. Епістолярний матеріал належить до 1948–1977 рр. Серед нього – листи аспірантів і студентів, вітчизняних істориків-славістів, болгарських учених, а також від наукових установ, вищих навчальних закладів, видавництв та редакцій часописів.

Частина особистого архіву С.Сідельнікова зберігається у Музеї історії Харківського університету. Серед них – матеріали про проведення у Харкові V загальносоюзної конференції істориків-славістів⁵⁶, накази, пов'язані з виданням підручника з історії південних та західних слов'ян⁵⁷, виїзні справи вченого⁵⁸, його листування з болгарськими вченими Димитром Косєвим, Жаном Натаном, Михаїлом Димитровим, Христо Капітановим, Іваном Унджієвим, Ілією Євревим та іншими⁵⁹.

Таким чином, матеріали особистого архіву С.Сідельнікова охоплюють великий період життя та роботи у Харкові, розкривають його діяльність як ученого, педагога, завідувача кафедрою, декана факультету, дають змогу зазирнути у наукову лабораторію історика. Документи, пов'язані з дослідницькою діяльністю вченого, допомагають скласти повнішу картину про коло його наукових зацікавлень, його внесок у розвиток історичної славістики в Україні.

PERSONAL ARCHIVE OF THE PROFESSOR STEPAN IVANOVYCH SIDELNIKOV

Alla SAIPANOVA

*V.N.Karazin Kharkiv National University
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61077, e-mail: saipanova@yahoo.com
The Modern and Contemporary History Department*

⁵³ Там само. Спр.632–806.

⁵⁴ Там само. Спр.807–811.

⁵⁵ Там само. Спр.1804–2154.

⁵⁶ Музей історії Харківського університету. Фонд проф. С.І.Сідельнікова. Ф.8. Оп.15. П.5 б.

⁵⁷ Там само. Ф.8. Оп.15. П.5 а.

⁵⁸ Там само. Ф.8. Оп.15. П.5.

⁵⁹ Там само. Ф.8. Оп.15. П.5 в.

The article is connected with the personal archive of the professor of Kharkov University S.Sidelnikov. The documentary materials of the archive are highlighted the life of the scientist since 1938 to 1977. The main attention is given to the documents, which are represented his scientific heritage, pedagogical, administrative and organizational activity.

Key words: S.Sidelnikov, archive, Kharkov University, history of the South and West Slavs, modern and contemporary history, the national Renaissance of the Bulgarian people.

Стаття надійшла до редколегії 01.02.2010
Прийнята до друку 26.02.2010